

O‘ZBEK TEXNIK TERMINOLOGIYASINING TIZIMIY- LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Xashimova Xurshida Djuraxanovna,

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

Namangan, O‘zbekiston

xurshidaxonxashimova@gmail.com

[ORCID ID: 0009-0001-6633-6389](https://orcid.org/0009-0001-6633-6389)

+99897-2317501

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek texnik terminologiyasining tizimiy-lingvistik tabiati morfologik, sintaktik va semantik jihatdan kompleks tahlil qilinadi. Terminlarning yasash modellari, paradigmatic va sintagmatic aloqalari, semantik dinamikasi hamda xalqaro terminlar bilan integratsiya jarayoni ochib beriladi. Natijalar o‘zbek texnik terminologiyasi milliy til qonuniyatlariga tayangan holda, global terminologik tizim bilan uyg‘un rivojlanayotganini ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: texnik terminologiya, tizimlilik, morfologik model, sintaktik model, semantik dinamika, terminologik standartlashuv.

СИСТЕМАТИЧЕСКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНСКОЙ ТЕХНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация: В статье проводится комплексный системно-лингвистический анализ узбекской технической терминологии. Рассматриваются морфологические и синтаксические модели терминообразования, семантическая динамика терминов, а также их парадигматические и синтагматические связи. Делается вывод о развитии узбекской технической терминологии как целостной системы в условиях глобализации.

Ключевые слова: техническая терминология, системность, терминообразование, семантика, стандартизация.

SYSTEMATIC-LINGUISTIC FEATURES OF UZBEKISTAN TECHNICAL TERMINOLOGY

Annotation: The article presents a comprehensive systemic-linguistic analysis of Uzbek technical terminology. Morphological and syntactic term-formation models, semantic dynamics, and paradigmatic relations are examined. The findings demonstrate that Uzbek technical terminology develops as an integrated system aligned with global terminological standards.

Keywords: technical terminology, systemacity, term formation, morphology, semantics, standardization.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya alohida leksik birliklar majmui sifatida emas, balki tushunchalar tizimi bilan uzviy bog‘langan murakkab strukturaviy birlik sifatida talqin etiladi. Texnik terminologiya ayniqsa bunday tizimiylikka ehtiyoj sezadi, chunki u ilmiy-texnik tafakkurning aniq va qat’iy mantiqiy ifodasini ta’minlaydi. Texnik terminologiya zamonaviy ilm-fan va texnologiya taraqqiyotining til orqali ifodalanish shakli hisoblanadi. H. Dadaboyev texnik terminologiyani “ilmiy va amaliy tafakkurning til orqali tizimli ifodasi” sifatida talqin qiladi (Dadaboyev, 2019, 101–102-b.). Ushbu yondashuv terminologiyani til tizimining chekka emas, balki markaziy funksional qatlamlaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Jahon terminologiya maktabida D. Lotte terminlarni alohida birliklar emas, balki tushunchalar tizimining elementlari sifatida o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi (Lotte, 1961). V. Danilenko esa terminologiyani umumadabiy tilning mustaqil funksional turi – fan tili sifatida izohlaydi (Danilenko, 1977, 8-b.).

Tadqiqot metodlari

Texnik terminologiya o‘zbek adabiy tilining funksional qatlamlaridan biri bo‘lib, fan va texnika sohalarida shakllangan tushunchalarni nomlashga xizmat qiluvchi maxsus leksik birliklar tizimini tashkil etadi. H. Dadaboyev texnik

terminologiyani milliy terminologiya tizimining ajralmas qismi sifatida baholab, uni ilmiy tafakkurning til orqali ifodalanish shakli deb ta'riflaydi. Olimning ta'kidlashicha, terminologiya umumadabiy til asosida shakllanadi va uning leksik, morfologik hamda grammatik imkoniyatlariga tayanadi (Dadaboyev, 2019, 5-b.). Shu nuqtayi nazardan, texnik terminlar alohida leksik birliklar majmui emas, balki o'zaro mantiqiy va semantik munosabatlarga kirishgan terminologik sistema sifatida namoyon bo'ladi. Terminlar faqat shu sistema doirasida o'zining to'liq ilmiy mazmunini kasb etadi (Dadaboyev, 2019, 5–6-b.) .

O'zbek texnik terminologiyasining muhim belgilaridan biri – tizimlilikdir. Terminologik tizim tushunchalar tizimiga bevosita bog'liq bo'lib, har bir termin o'zining yuqori va quyi darajadagi birliklari bilan paradigmatic aloqaga kirishadi. Bu holat texnik terminlarning giperonim–giponim munosabatlari orqali ifodalanadi.

R. Daniyarov texnik terminologiya masalalariga bag'ishlangan ishlarida terminlarning tizimlilik xususiyatini ularning tushunchalar zanjiri bilan bog'lab talqin qiladi. Olimning ilmiy tadqiqotlarida terminologiyaning tizimli tabiatiga urg'u berilib, terminlar alohida emas, balki muayyan texnik soha tushunchalar tizimi doirasida shakllanishi ta'kidlanadi (Daniyarov, 1988, avtoreferat, 3–4-b.). Bu yondashuv keyinchalik Dadaboyev tomonidan rivojlantirilib, texnik terminologiya “ko'p qatlamli semantik tarmoq” sifatida baholanadi. Olim terminlarning o'zaro bog'liqligi ularning bir xil konseptual maydonga mansubligi bilan belgilanishini ko'rsatadi (Dadaboyev, 2019, 43–44-b.) .

O'zbek texnik terminlarining shakllanishida morfologik va sintaktik modellar yetakchi o'rinni egallaydi. H. Dadaboyev termin yasashda affiksatsiya usulining faol ekanini qayd etib, texnik terminlarning katta qismi o'zbekcha so'z yasovchi affikslar orqali hosil bo'lishini ko'rsatadi (Dadaboyev, 2019, 79–80-b.)

.

Masalan:

- –gich / –kich affiksi orqali: *hisoblagich, g'aramlagich*;

- –lash / –lanish orqali: *betonlash, avtomatlashtirish*;
- –chi affiksi yordamida: *bombardimonchi, dozimetrchi*.

A. Madvaliyev qo'shma va so'z birikmali terminlarni struktur jihatdan tahlil qilib, texnik terminologiyada ot+ot, sifat+ot va ot+fe'l modellari ustun ekanini ilmiy asosda ko'rsatadi (Madvaliyev, 2017, 60–66-b.) .

Texnik terminologiyada o'zlashma birliklar salmoqli o'rin egallaydi. Dadaboyev o'zlashma terminlarning o'zbek tili fonetik va grammatik qonuniyatlariga moslashuvi natijasida milliylashgan terminlar yuzaga kelayotganini ta'kidlaydi. Masalan, *komitet* → *qo'mita*, *bombardirovka* → *bombardimon*, *kompyuterizatsiya* → *kompyuterlashtirish* kabi birliklar shular jumlasidandir (Dadaboyev, 2019, 88–90-b.) . Bu jarayon texnik terminologiyaning ichki tizimiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi va terminlarning kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Natijalar

1-jadval. Tizimiy-lingvistik jadval

O'zbek texnik terminlarining tizimiy-lingvistik tahlil mezonlari

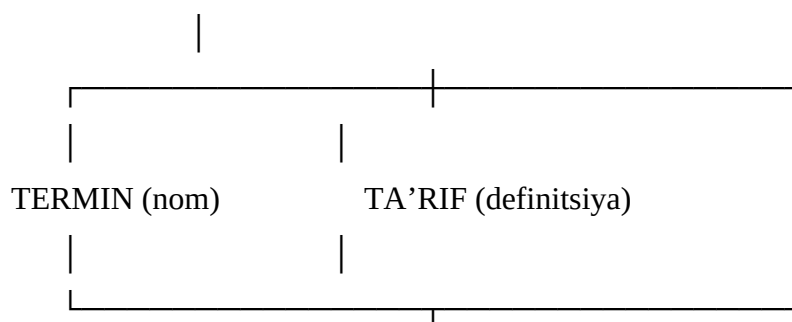
Tahlil darajasi	Asosiy belgi	Izoh	Manba
Leksik-semantik	Birma'nolilik	Termin bitta ilmiy tushunchani ifodalaydi, ko'p ma'nolilik cheklangan	Dadaboyev, 2019, 43–44-b.
Paradigmatik	Giperonim–giponim munosabat	Terminlar tushunchalar zanjiri asosida joylashadi (mexanizm → uzatma → uzal)	Daniyarov, 1988, avtoref., 3–4-b.
Morfologik	Affiksatsiya	–gich, –lash, –chi orqali termin yasash faol	Dadaboyev, 2019, 79–80-b.
Sintaktik	So'z birikmali terminlar	Sifat+ot, ot+ot modellari ustun	Madvaliyev, 2017, 60–66-b.
Funksional	Ilmiy-uslubiy neytrallik	Terminlar emotsiyasiz, aniq va standart shaklda qo'llanadi	Madvaliyev, 2017, 45–47-b.

Integrativ	Xalqaro moslashuv	O‘zlashma milliy moslashadi	terminlar tizimga	Dadaboyev, 2019, 88–90-b.
-------------------	-------------------	-----------------------------------	----------------------	------------------------------

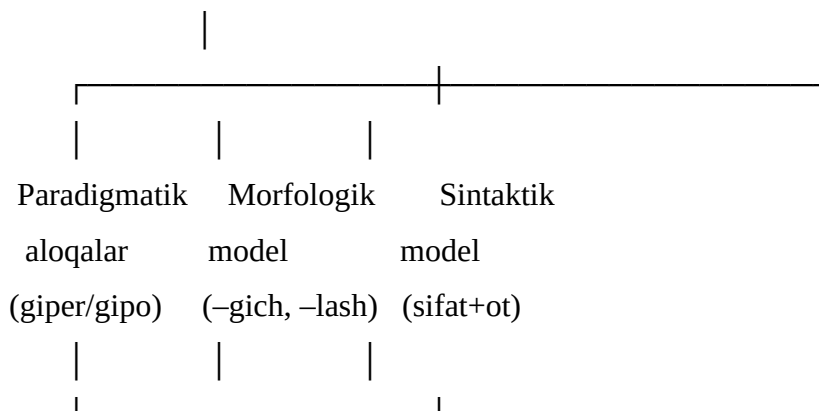
Ushbu jadval o‘zbek texnik terminologiyasining tizimiy-lingvistik tahlilini ko‘p darajali yondashuv asosida yoritib, terminlarning nafaqat shakliy, balki semantik va funksional jihatdan ham o‘zaro bog‘langanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek texnik terminologiyasining tizimiy modeli

TEXNIK TUSHUNCHA

TERMINOLOGIK SISTEMA

ILMIY–TEXNIK MULOQOT

Mazkur sxema texnik terminning ilmiy tushunchadan boshlanib, terminologik sistema orqali ilmiy-texnik muloqotgacha bo‘lgan yo‘lini aks ettiradi. Bu jarayonda termin paradigmatik, morfologik va sintaktik modellar orqali tizimli ravishda shakllanadi. Keltirilgan jadval va sxema o‘zbek texnik terminologiyasining tizimiy-lingvistik tabiatini vizual va mantiqiy jihatdan ochib beradi. Terminlar alohida birlik sifatida emas, balki tushunchalar tizimi bilan uzviy bog‘langan terminologik sistema tarkibida shakllanishi ilmiy asosda

ko'rsatildi. Bu holat texnik terminologiyani lingvistik tahlil qilishda kompleks va ko'p darajali yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

O'zbek texnik terminologiyasining tizimiy-lingvistik tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur soha:

1. umumadabiy til asosida shakllangan;
2. terminologik sistema doirasida rivojlanadi;
3. morfologik va sintaktik modellar orqali faol boyib boradi;
4. o'zlashma terminlarni milliy til qonuniyatlari asosida moslashtiradi.

R. Daniyarov texnik terminologiyaning tizimlilik tamoyilini nazariy jihatdan asoslab bergan bo'lsa (1988, avtoreferat), H. Dadaboyev ushbu yondashuvni zamonaviy lingvistik tahlil asosida chuqurlashtirgan (2019), A. Madvaliyev esa terminlarning struktur-modellarini va terminografik xususiyatlarini mukammal tahlil qilgan (2017). Bu holat o'zbek texnik terminologiyasining ilmiy asoslangan, barqaror va rivojlanishga ochiq tizim ekanini ko'rsatadi.

2-jadval. Texnik terminlarning morfologik modellariga oid tahlil

Morfologik model	Misollar	Izoh	Manba
Affiksatsiya	hisoblagich, o'lchagich, suzg'ich	Eng mahsuldor model	Dadaboyev, 2020, 61-b.
Yasama termin	kompyuterlashtirish, minalashtirish	O'zlashma + affiks	Dadaboyev, 2020, 61–62-b.
Qo'shma termin	suvto'siq, tutunparda	Ikki tushunchali birlik	Madvaliyev, 2017, 60–66-b.

H. Dadaboyev affiksatsiyani termin yasashning eng faol usuli sifatida baholaydi va uning o'zbek terminologiyasi taraqqiyotidagi yetakchi o'rnini ta'kidlaydi (Dadaboyev, 2020, 61-b.).

3-jadval. Texnik terminlarning sintaktik shakllanishi

Model turi	Tuzilishi	Misol
Atributiv	sifat + ot	elektr energiyasi
Determinativ	tavsiflovchi birikma	gazni bosim bilan o'lchash

		qurilmasi
--	--	-----------

A. Madvaliyev atributiv modelni texnik terminlar uchun “eng universal sintaktik shakl” sifatida belgilaydi (Madvaliyev, 2017, 72-b.).

Muhokama

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek texnik terminologiyasi:

- milliy tilning so‘z yasash imkoniyatlariga tayangan holda rivojlanadi;
- xalqaro terminlar bilan semantik va struktur moslashuv jarayonini boshdan kechirmoqda;
- terminlarning ko‘p ma’noiligi ilmiy tafakkur kengayishining natijasi bo‘lsa-da, me’yorlashtirish zaruratini kuchaytiradi (Dadaboyev, 2020, 110-b.).

Bu holat D. Lotte tomonidan ilgari surilgan “terminologik sistema” konsepsiyasini tasdiqlaydi.

Xulosa

O‘zbek texnik terminologiyasi tizimiy-lingvistik jihatdan shakllangan, morfologik va sintaktik modellarga tayanuvchi, semantik jihatdan dinamik tizimdir. Tadqiqot natijalari texnik terminologiyaning:

1. milliy til asosida rivojlanishini;
2. xalqaro terminologik tizim bilan integratsiyasini;
3. ilmiy tafakkur taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek texnik terminologiyasi tizimli rivojlanish bosqichida bo‘lib, unda milliy til imkoniyatlari va xalqaro terminologik standartlar uyg‘unlashib bormoqda. Shu bilan birga, sinonimiya, variantlilik va o‘zlashma terminlarni me’yorlashtirish masalalari hanuz dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дадабоев Х. О‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2019.
2. Данияров Р. Ўзбек терминологиясининг шаклланиши ва ривож: Филол. фанл. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 1988.

3. Даниленко В. Русская терминология. — Москва, 1977.
4. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017.
5. Лотте, Д.С. (1961). Основы построения научно-технической терминологии. Москва: Изд-во АН СССР.
6. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:roLk4NBRz8UC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:roLk4NBRz8UC)
7. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:qjMakFHDy7sC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:qjMakFHDy7sC)
8. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:2osOgNQ5qMEC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:2osOgNQ5qMEC)
9. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:UeHWp8X0CEIC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:UeHWp8X0CEIC)
10. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC)
11. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC)
12. [https://scholar.google.com/citations?
view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Se3iqnhoufwC](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Se3iqnhoufwC)